

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE CEHRİ ÜRETİMİ Buckthorn Production in The Ottoman State in The 19th Century

Özlem KARSANDIK YAZICI*

Öz

Doğada kendiliğinden yetişen çalimsı bir bitki olan cehri önemli doğal boyama kaynaklarından biridir. Osmanlı döneminde özellikle ip ve kumaş boyamalarında sarı rengin elde edilmesinde kullanılmıştır. Osmanlı'da elde edilen renk ve ekonomik değerinden dolayı "altınağacı" olarak adlandırılan cehri, yetiştiği bölgelere önemli ölçüde ekonomik katkı sağlamıştır. Boya maddeleri arasında kök boya kadar ön planda olmasa da Osmanlı dış ticaretinde de yer almıştır. Ancak 19. yüzyılda gelişen boya sanayii Osmanlı'da cehri üretimini olumsuz yönde etkilemiştir. Kendiliğinden yetişen bir bitki olsa da yetiştiği bölgelerde cehri bağlarının oluşturulduğunu görüyoruz. Ayrıca söz konusu bölgelerde üretimin artırılması için bu konuda usta kişilerin yardımına ihtiyaç duyulmuş ve bu yönde girişimlerde bulunulmuştur. Çalışmamızda boyama maddesi olarak kullanılan cehrinin Osmanlı ekonomisindeki yeri, konjonktürel değişimlerden neden ve nasıl etkilendiği değerlendirilmiştir. Arşiv kayıtları ekseninde yürütülen çalışmada cehri üreticisinin ne tür anlaşmazlıklar yaşadığı da tespit edilmiştir.

Anahtar kelime: Cehri, Boya Sanayi, Osmanlı, Dokuma, Boyama.

Abstract

In nature, a self-growing plant, buckthorn is one of the most important sources of natural dyestuff. In the Ottoman period, it was used to obtain yellow color particularly in thread and fabric dyeing. Due to the color and economic value obtained in the Ottoman Empire, buckthorn, namely "golden tree" made significant contribution to economy of the region where it was grown. It was also included in the Ottoman foreign trade, although to a lesser extent than the root paint. However, the paint industry which developed in the 19th century adversely affected the buckthorn production in the Ottoman Empire. Even though it is a self-growing plant, we see that buckthorn orchards were formed in the regions where it was grown. Furthermore, in order to increase the production in these regions, the help of the skilled persons was needed and initiatives were taken in this direction. In our study, the place of the buckthorn used as a coloring agent in the Ottoman economy and why and how it was affected by the cyclical changes were evaluated. In the study carried out on the axis of archival records, it was also determined what kind of disputes the buckthorn producers experienced.

Keywords: Buckthorn, Dyeing Industry, Ottoman, Weaving, Dyeing.

Giriş

Doğada kendiliğinden ılıman ve sıcak bölgelerde volkanik arazide yetişen çalimsı bir bitki olan "cehri" meyvesinden sarı renk elde edilen boyarmaddedir. Kaynaklarda özellikle İç Anadolu Bölgesi'nde 1000-3000 yükseklikteki taşlı ve eğimli arazide yetiştiği vurgulanmaktadır. Yeşil meyveleri olgunlaşmadan koparılarak sarı tonların elde edilmesinde kullanılırdı.(Mert, Doğan ve Başlar, 1992:16;Somuncu, 2004:101;) Cehri boyarmadde bileşiklerin oranı bitkinin cinsine, yaşına, meyvelerin toplanma zamanına göre değişebilmektedir. (Genç, 2014:189) Bu özelliğiyle 15. ve 17. yüzyıllarda dokunmuş olan bir çok Anadolu halılarının sarı renklerinde boyar madde kaynağı olan cehri kumaşlarda da sarı ve yeşil rengin sarı bileşenlerinde kullanıldı. 19. yüzyılda da önemli bir boya bitkisiydi. (Genç, 2014:187) Ayrıca 20. yüzyılın başına kadar ipek ve yün elyafının boyanması için birçok ülkeye Anadolu'dan ihraç edildi. Cehrinin iplik boyamacılığının yani sıra sarı sahtiyanın oluşturulmasında kullanıldığı bilinmektedir. (Arıkan, 2001:33) Boya maddesi olarak batmanı bir altın liraya satılmış olan cehri, halk arasında "altın ağacı" olarak isimlendirildi. (Genç, 2014: 177) Boyama maddesi olan cehri, Avrupa piyasalarında Levantin veya Türk cehrisi adıyla büyük bir ün yapmıştır. Türk cehrisinin meyvelerinin büyük ve boyama özelliğinin iyi olması tercih edilmesinde rol oynamıştır. Cehri Anadolu'dan başka İspanya, Fransa, Almanya, Macaristan, Yunanistan ve İran'da da yetiştirilmiştir.(Kayabaşı-Arlı, 2001:131). Görüldüğü gibi cehrinin hammadde olarak Anadolu'daki kullanımının tarihi oldukça eskidir. Yerel boya sanayisini, dokumacılık ve halıcılığı bu madde ile beraber diğer

* Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Bölümü, ozlemyazici@mu.edu.tr.

boya maddelerinin desteklediği bilinmektedir. Cehrinin yetiştiği yerlerde genellikle halı ve dokuma sanayisi gelişmiştir. (Baykara, 1967:161;Genç, 2014:189)

Daha önce de vurguladığımız gibi yabancı bitki olan cehri aşı, çelik dikmek gibi yöntemlerle “cehrilik” olarak tanımlanan bağlar oluşturularak üreticisi için zenginlik kaynağı olmuştur. Baykara, cehrilikleri bakımlı olanlar (beledi) ve yabancılar (cebeli) olmak üzere ikiye grupta vermektedir. Cehri fidanı ekiminin üçüncü yılında ürün vermeye başlar. Boyar madde olarak kullanılan cehri meyvesinin toplanma zamanı bölgelere göre farklılık göstermektedir. Meyvelerin toplanma işlemi kadın ve çocuklarca yapıldığı için genellikle büyük üretim bölgelerinde şenlikler yapılırdı. Meyveler yeşil renkte iken toplanır ve gölgede kurutulurdu. Meyvelerin kalitesini belirleyen unsur ise boyutlarıydı. (Baykara, 1967:160-161; Issawi, 1980:129; Somuncu, 2004:101)

Cehrinin 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisindeki Yeri

Cehrinin doğal yetişme alanı İç Anadolu olmasına rağmen diğer bölgelerde de yetişmektedir. Baykara, cehrinin Anadolu’da yetiştiği yerleri Boyabat, Maraş-Antep, Afyon, Uşak, Niğde, Ereğli, Konya, Karaman, Akşehir, Karapınar, Ankara, Kayseri, Ürgüp, Nevşehir, Amasya, Çorum, Ladik, Köprü, Mecitözü, Erbaa, Tokat, Zile , Kastamonu olarak kaynaklarda yer aldığını belirtmektedir. Ayrıca cehrinin volkanik örtüden dolayı Konya-Kayseri arasında daha fazla yetiştiğini de vurgulamaktadır. (Baykara, 1967:161; Somuncu, 2004:102) Cehrinin boyar madde olarak kullanılması onu önemli bir ticari ürün yapmıştır. Cehri diğer ticari ürünlerde olduğu gibi sadece üretildiği bölge için değil aynı zamanda ihracatının yapıldığı bölgeler için de katkı sağlayıcı etkiye sahipti. Bu anlamda başta Kayseri olmak üzere, Konya, Ankara, Tokat, İzmir, Samsun ve Mersin bu ticaretin başlıca merkezleridir. Örneğin Kayseri yöresinin ünlü halıcılığının ve çevresindeki dokumacılık merkezlerinin gelişmesinde cehrinin payı oldukça önemlidir. Yine Tokat’ın asırlarca süren boyacılığında İzmir’den gelen kökboyanın yanı sıra Kayseri’den gelen cehrinin katkısı büyüktür. (Baykara, 1967:162)

19. yüzyılda Avrupa’da sanayinin gelişimiyle birlikte tekstil sektöründe boya hammaddesi olarak kullanılan cehri dış ticarete önemli bir ürün oldu. Cehri bitkisinin satışının bir kısmı ülke içinde yapılırken büyük çoğunluğu başta İngiltere olmak üzere tekstil endüstrisinin gelişmiş olduğu çeşitli Avrupa ülkelerine ihraç edildi Osmanlı’da 19. yüzyılda dış ticarete öne çıkan liman kentleri cehrinin dışa açılımını sağlamıştır. Cehrinin ihracı (Baykara, 1967:163; Somuncu, 2004:103) özellikle ilk yıllarda Samsun ve İzmir limanlarından sağlandı. Örneğin 1852’de İzmir’de 650. 000 kg cehri edildi. 1851’de Samsun’da yapılan ticarete bunun yarısına yaklaşıyordu. (Baykara, 1967:163) Daha sonraki yıllarda Mersin ve İskenderun limanı da önem kazandı. 1852 tarihli belgede cehrinin “külliyyetli” miktarda ihraç edildiği belirtilmektedir. Söz konusu belgede cehri için alınan verginin ürünün ticaretini olumsuz yönde etkilediği vurgulanmaktadır. (BOA, H.RTO 217/56) Buna rağmen cehri Osmanlı dış ticaretinde kök boya derecesinde önem kazanamadı. Her ne kadar cehri Anadolu ekonomisi için birincil sırada yer alamamış olsa da Anadolu’da birçok insanın gelir kaynağını oluşturması ve çeşitli endüstri kollarını beslemesi açısından önemli bir ürün olarak karşımıza çıkmaktadır. (Baykara, 1967:163)

Cehrinin dış ticarete başlıca alıcısı İngiltere idi. Öyle ki 1951’de İzmir ihracatının %47,4 İngiltere’ye gitmekteydi ki Baykara söz konusu devletin Kayseri’de konsolosluk açmasını cehri ticaretine bağlamakta(Baykara, 1967:163) Somuncu da bu fikri desteklemektedir.(Somuncu, 2004:116) 19. yüzyılın sonlarında Fransa ön plana çıktı. (Baykara, 1967:163)

19. yüzyılın ortalarında ilk olarak İngiltere’de, sonra Almanya’da sentetik ve yapay boyaların gelişmesi doğal kaynaklara olan talebi dünya çapında azalttı. (Quataert, 2008b:54)

Bu durum doğal boya maddesinin gerek yerel kullanımı gerekse ihraç miktarını etkilemiştir. Nitekim Abdülhamid döneminde bu boyaların ihraç seviyeleri istatistiksel olarak kayıt edilmeyecek kadar azalmıştı. (Quataert, 2008a: 250) Bu değişim harcanan emek ve zahmet bakımından oldukça maliyetsiz olan suni ve yapay boyaya yönelimle ilgiliydi. Ayrıca doğal boyalarda olan riskli durumların olmaması da sentetik boya kullanımını arttırmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi doğal boya maddesinin verimini ve kalitesini iklim koşulları belirlemekteydi. Yeni boyalar, tekstil üreticilerine iplik ve kumaşlarını doğal maddelere oranla kullanımı daha kolay, oldukça ucuz maddelerle boyama olanağı sağlamıştı. 19. yüzyılın sonlarında tüketicilerin çoğunluğu ithal iplikleri tercih etmesi yeni boyaların önemini daha da arttırmıştır. (Quataert, 2008b:55) Heyet-i fenniye'nin raporunda kökboyasının suni muadili olan alizarinin zamanla solduğu belirtilmekte ve bunun da doğal boyaya olan talebi canlandıracağı umudu beslendiği görülmektedir. (Quataert, 2008a: 249-250) Ancak umulan olmamış aksine doğal boya maddelerinin üretimi azalmaya devam etmiştir. Nitekim cehri üretimine baktığımızda yüzyılın sonlarında oldukça azaldığını görmekteyiz. Söz konusu yıllarda cehrilikler yabanileşmiş bazı yerlerde çalıları kesmeye başlamışlardı. (Quataert, 2008b:57; Baykara, 1967:163) Gelişen boya sanayii İngiltere'nin doğal boya maddesine olan ihtiyacını azaltmış dolayısıyla cehri ihracı düşmüştür. Ancak 20. yüzyıl başında Fransa'da cehriden elde edilen sarı renk modası bir miktar cehri ihracını canlandırmıştır. Bu canlılık üreticiyi teşvik etti bu kez de ihtiyaçtan fazla üretilmesi cehri fiyatlarını yeniden düşürdü. (Baykara, 1967:163)

Sentetik boya rekabetini cehri fiyatlarında da görmek olanaklıdır. Nitekim arşiv kaydından birinci dereceden cehrinin 1855 batmanı 37 (BOA, A.DVN: 109/6) okkası 1857'de 5 kuruşken (Baykara, 1967:163) 1860'da 30-36, kuruş olduğu tespit edilmektedir. (BOA, A.MKT.UM: 415/73) 1872'de Baykara 22 kuruş olarak vermektedir. (Baykara, 1967:163) Yine Baykara batıdaki boya sanayinin gelişmesiyle 1873'ten sonra cehrinin değer kayıp ettiğini vurgular ve 1880'de 5-7 kuruşa kadar düştüğünü belirtir. (Baykara, 1967:163) Cehri değer kaybetmeye devam etmektedir: 1895'te 3 kuruş, 1900'de 2 kuruş 1902'de ise 1,5 kuruşa kadar inmiştir. (Baykara, 1967:163)

Cehri birinci derece doğal boya maddesi olmasa da Osmanlı gelir kalemleri içinde yerini almıştır kuşkusuz. Belgelerden özellikle 19. yüzyılda hangi tür vergilerin alındığı kısmen de olsa belirlenebilmektedir. Örneğin 1851 tarihli arşiv kaydında Kayseri Sancağı'nda halkın cehri resmini ödemek istemediği anlaşılmaktadır. (BOA, A.MKT.UM: 63/37) Kayseri halkının 1851 yılında bac, damga ve cehri kantariyesini ödemek istememesi üzerine durum merkeze bildirilir ve özellikle cehri kantariyesinin eskiden olduğu gibi alınmasına devam edilmesi gerekliliği vurgulanır. (BOA, A.DVN: 72/36)

Tarımsal bir ürün olan cehriden doğal olarak alınan bir vergi de aşar vergisidir. Cehri aşarı iltizam yoluyla toplanmaktaydı. Arşiv kayıtlarından cehri iltizamının kime ne kadar miktara verildiği tespit etmek olanaklıdır. Cehri iltizamının arşiv kayıtlarına yansıyan en önemli sorunlarından biri iltizamın toplanmasında yapılan usulsüzlüktür. Nitekim 1850 tarihli belgeden Kayseri sancağında cehri aşarını uhdesinde bulunduran Ömer Ağa Hacı Halil Ağa'yı söz konusu aşar toplamakla görevlendirmiş ancak Hacı Halil Ağa aşarın 15293 kuruşunu zimmetine geçirdiği anlaşılmaktadır. (BOA, A.MKT.DV 24/19)

Arşiv kayıtlarından bazı bölgelerde cehrinin iltizam yöntemiyle işletildiğini tespit edilmektedir. Örneğin 1847'de Çorum, İskilip ve Osmancık kazalarının cehri aşarı bir yük on beş bin kuruş bedelle Mustafa Efendi'ye ihale edilmiştir. (BOA, İ.DH: 166/8770) 1848 tarihli bir belgede de Amasya'nın Osmancık kazasının 1846 yılına mahsuben cehri öşrünün iltizamının emaneten Amasya Sancağı eski Mal Kâtibi Süleyman'a verildiği bilgisi yer almaktadır. (BOA, A.MKT: 218/413) Kayıtlarda Kayseri Sancağına bağlı bazı kazaların

cehri aşarı ve bazı rüsumatların 1853'den itibaren iki senelik olarak maktuan ihale ile işletilmesi kararlaştırıldığı görülmektedir. (BOA, İ.MVL: 301/12290) Yine 1866 tarihli bir belgede cehri aşarını Eğinli Sarrafın iltizam ettiği anlaşılmaktadır.(BOA, MVL: 525/59)

İltizamın uygulanış biçimleri çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Nitekim Amasya'da beratlı Avrupa Tüccarı olan bir kişi cehri iltizamı almak ister ve gayrimüslim halktan iki kişi rüsumatın bir kısmını mültezimden aldıklarını ve talep ettiği kısımları vermeyi teklif ederler. Rüsumattan tahsil ettikleri 1500 kuruş ile beraber cehri, afyon ve kök boya rüsumatını 16000 kuruşa söz konusu kişilerden alır. Ancak ilgili kişilerin 1500 kuruşu vermedikleri gibi rüsumatı dahi tahsil ettikleri iddiasıyla beratlı Avrupa Tüccarı meclis aracılığıyla olayın Amasya mutasarrıflığına bildirilmesini talep etmektedir.(BOA, HR.MKT :119/37) Buna benzer örneklere belgelerde sıkça rastlanmaktadır. Örneğin 1860 tarihli bir belgede Tokat, Zile ve Kabail-i Yörükân aşarının mültezimince görevlendirilen kişinin aşarlarının başkaları tarafından tahsil edildiği belirtilmektedir.(BOA, A.MKT:148/36)1888 tarihli bir başka belgede Ankara Vilayeti'nde cehri ihalesinin zamaim kile ile yapıldığı görülmektedir.(BOA, DH.MKT: 1535/58)

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra daha önce de belirtildiği gibi gelişen boya sanayi cehriye duyulan ihtiyacı azaltmıştır. Kuşkusuz bu durum Osmanlı Devleti'nin cehri üretimine yaklaşımını da etkilemiş devlet cehri üretiminde teşvik edici bir tavır sergilememiştir. Nitekim Erzurum'da cehri fidanı yetiştirilmesi ve kökboya üretimi için Kayseri ve Tokat'tan işin uzmanları getirilmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Ancak merkezce söz konusu kişilerin yolluk ve yevmiyelerinin bu girişimleri talep edenlerce karşılanması uygun bulunmuştur. (BOA, A.MKT: 42/44) Yine 1862 tarihli belgeden Sivas'ın Darende Kazası'nda yabancı cehri fidanların aşılması için Kayseri'den uzman birinin görevlendirildiği tespit edilmektedir. (BOA, A.MKT: 35/20)

1905 yılına gelindiğinde cehri Hicaz Demiryolu inşa masraflarının karşılanmasında kullanılan finansman kaynaklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 1905 tarihinde Hamidiye Hicaz Demiryolu İdare-i Maliye ve Orman ve Maden ve Ziraat Nezaret-i Celilelerine gönderilen bir tezkerede Yanya ve İşkodra vilayetlerinde miri ormanlarında yetişmekte olan cehri fidanlarından boya istihsal ve ihracı imtiyazının Hicaz Demiryolu Komisyon-ı Âli'sine bırakıldığı görülmektedir. Tezkerede cehri işletiminin nasıl yapılacağı da belirtilmiştir. Buna göre komisyon ya kendisi yapacak yada uygun bir bedel karşılığında kiraya verecekti. (Gülsoy, 2010:112; BOA, BEO:2590/194234)

Cehri'nin Anadolu'da Yetiştigi Bölgeler

Cehri daha önce de belirttiğimiz gibi iç Anadolu steplerinde yaygın olarak yetişmektedir. Konya Kayseri arasındaki volkanik örtü en fazla yetiştiği alandır. Söz konusu alan Afyon-Uşak, Boyabat, Maraş-Gaziantep ve Elazığ'a kadar uzanabilmektedir.(Baykara, 1992:162;Canatar,1998:91; Somuncu, 2004;102) 19. yüzyılda cehri Konya Vilayetinin Niğde, Ereğli, Konya, Karaman, Akşehir, Karapınar kazalarında ve Ankara Vilayetinin Kayseri, Ürgüp, Nevşehir, Ankara kazalarında ve Halep Vilayetinin Ayıntap kazasında ve Sivas Vilayetinin Amasya, Çorum, Ladik, Köprü, Mecitözü, Erbaa, Zile, Tokat kazalarında ve Kastamonu vilayetinin Boyabat ve İskilip kazalarında oldukça çok yetişmekteydi. (Baykara, 1967:161;Baykara, 1991:183; Canatar, 1998 :92; Hüseyin, 1303:71) En çok Kayseri en kalitesi ise İskilip'te yetiştirilirdi. (Baykara, 1967:16; Canatar, 1998: 92)

Bitkinin yetişmesi açısından doğal koşulların uygun olması Kayseri yöresini Anadolu'da cehri üreticiliğinde ön plana çıkarmaktadır. Diğer bölgelerde olduğu gibi bitki Kayseri halkı için büyük bir gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Bu yönüyle de yöre ekonomisi açısından önemliydi. (Somuncu,2004: 99) Nitekim 18. yüzyıla ait bir Kayseri medhiyesinde, şair Belig cehriyi övmektedir.(Baykara, 1967:161) Ankara Vilayet Salnamesi'nde de Kayseri

sancağı, Develi ve İncesu kasabalarında cehri yetiştiğine dair bilgiler yer almaktadır. (Kocabaşoğlu ve Uluğtekin, 1998:142-144) 1834'de Kayseri Sancağı dahilinde bulunan cehrilik adeti (3085) hem endüstri bitkisi olarak cehrinin değerini hem de ekonomik açıdan Kayseri için önemini göstermektedir. (Somuncu, 2004:111) İpşirli'de 1843'de Kayseri'de yüzlerce ailenin cehrilik sahibi olduğunu belirtmektedir. (İpşirli, 2002:98) Kayseri'nin başlıca ihraç maddesi olan cehri için ödenen vergi miktarları da söz konusu ürünün Kayseri ekonomisindeki yerini göstermektedir. Nitekim 1839'larda Kayseri'de cehri vergisinin % 23' dur ve fiyatı 28 kuruştur. (Kütükoğlu, 2013:238) Kayseri ve çevresinde 1840'da 450 ton (Somuncu, 2004:112; İpşirli, 2002:98), 1841'de 350 ton, 1842'de 480 ton, 1843'de 500 ton, 1849'da 400 ve 1850'de 560 ton üretim yapıldığı görülmektedir. (Somuncu, 2004:112) 1880'de bölgede cehrinin 141.000 kuruşluk hasılatı olduğu görülmektedir.(Kocabaşoğlu, 1996:11-13; Somuncu, 2004;117). 1880 yılında Kayserinin ihraç ürünlerine bakıldığında cehrinin ekonomik açıdan önemini koruduğu görülmektedir. Ancak yüzyılın ortalarındaki ihracına kıyaslandığında (1843= 300 ton iken 1880=250 okka) ihracattaki azalma dikkat çekicidir. (Somuncu, 2004: 120) Bu durum Daha önce değindiğimiz yapay boya kullanımının genelde Osmanlı özelde ise Kayseri'deki yansımalarıdır. Yine salnamelerde Kayseri merkez de halı ve seccade sektörü için cehrinin önemi vurgulanırken aynı zamanda ticaretteki önemine de değinilmektedir. (Kocabaşoğlu ve Uluğtekin, 1998:165; Ankara Vilayet Salnamesi, 1318:186-279) Buna göre kitre ve cehrinin yıllık 3000 kuruşluk ihracatının yapıldığı belirtilmektedir. 20. yüzyılın ortalarında da 750,000 kilo cehrinin ihraç edilen ürünler arasında yerini aldığı görülmektedir. (Kocabaşoğlu ve Uluğtekin, 1998:297; Ankara Vilayet Salnamesi, 1340-1341: 490-492) Kayseri bölgesinde üretilen cehrinin büyük kısmı İzmir limanından İngiltere'ye gönderilmekteydi. (Kütükoğlu, 2013:238) İngiltere'nin cehri yerine Karayipler'den ithal ettiği Venedik sumağını kullanmaya başlaması Kayseri'de cehri üretimini etkilememiştir. Bu kez Kayseri bölgesi Hollanda ve Almanya'ya ithal edilmek üzere cehri üretimine devam etmiştir.(Quataert, 2008b:54)

Bölgenin en önemli ticaret merkezi durumunda olan Halep'in cehri ihtiyacını Maraş-Antep yöreleri karşılamaktaydı ve bölgeden elde edilen ürünün önemli bir miktarı Avrupa'ya gönderilmekteydi. (Hayli, 1998:4; Kuş, 2013:630) Bölgede 1906 yılında cehri üretimi 300.000 kg olarak gerçekleşmiştir. (Baykara,1967:162; Şahin, 2012:5)

Nitekim Ankara Bölgesi de cehri bakımından önemliydi. (Ankara Vilayet Salnamesi,1307:258) Cuinet Ankara Vilayetinin 19. yüzyılda senelik cehri üretimini 130.00 kg olarak göstermektedir. Bu ürünün 600.000 kg vardığı da olmuştu. (Baykara, 1967: 162; Cuinet, 1894:259) Cehri üretimine rastladığımız Ankara Vilayetine bağlı Kırşehir Sancağında da dokumacılık gelişmiştir. Döşeme kumaşları, seccadeler, kilimler, yastık yüzleri üretildiği bilinmektedir. (Ankara Vilayet Salnamesi,1291:135)

Konya Bölgesi cehri üretimi açısından ikinci sırada yer almaktaydı. Üretim Konya batısında Sille ve doğusunda Karapınar dolaylarında rastlamaktadır. Quataert Konya'da Bor kasabasını tek tekstil üretim merkezi olarak vermekte ve burada üretilen alaca kumaş ve kaba bir beyaz pamuklu kumaş dokunduğunu bu üretim için Adana ham pamuğunun eğildiğini ve boya maddesi olarak da kıvılcık ve cehriden yararlandığını belirtmektedir. (Quataert, 2008:109) Baykara, bölgenin vaktiyle 100-130.000 kg cehri ihracatı olduğunu ve bu miktarın 1903'te 30.000 kg a düştüğünü ifade etmektedir. (Baykara, 1967:162)

Belgelerde rastladığımız cehrinin yetiştiği bir diğer yer ise Harput yöresidir. Harput'ta yoğun olarak cehri üretimi yapılan yer Eğin'dir. Dokumacılığın oldukça geliştiği Eğin kasabasında cehri üretiminin de önemli yer tutması yadsınamazdı. Nitekim arşiv kayıtları da bunu doğrulamaktadır. Yine arşiv kayıtlardan Eğin de cehrinin özel olarak tarlalarda yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Boya maddesi olarak sadece halıcılıkta değil aynı zamanda sarı

sahtiyanın oluşturulmasında da cehriden yararlanıldığı bilinmektedir. (Arıkan, 2001:33) Baykara, Harput yöresinden 1885’li yıllarda 130.000 tona yakın cehrinin Samsun yoluyla Avrupa’ya gönderildiğini belirtmektedir. (Baykara, 1967:162) Ancak 1325 Mamuret’ül- aziz salnamesinde genel olarak yılda ortalama 3000 batman cehri üretilirken Avrupa’dan ithal edilen boya maddelerinin bu üretimi oldukça düşürdüğü bilgisi yer almaktadır. Aynı salnamede Eğin’de cehri üretiminin 300 batmana kadar düştüğüne işaret edilmektedir. (Arıkan, 2001:34)

Bu belli başlı bölgeler dışında Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde cehri üretimi yapılmaktaydı. Baykara 19. yüzyılın sonunda Afyon ve Uşak tarafından İzmir’e 150.000 kg cehri gönderildiğini, Boyabat ve İskilip’te cehri yetiştirildiğini belirtmekte ve bu bölgelerdeki cehri üretim miktarının 1906’da 25-30.000 kg olduğunu vurgulamaktadır. (Baykara, 1967:162) Arşiv kayıtlarında Çorum, Osmancık kazalarında da cehri üretildiği anlaşılmaktadır. (BOA, BOA, İ.DH :166/8770) Cehri üretiminin yapıldığı diğer bir bölge de Sivas Vilayeti’dır. Bu bölgede 1890’da 600.000 kg dan fazladır. Ancak ürün bölge ihtiyacını hemen hemen ancak karşılamaktadır. Söz konusu üründen 5000 kg’i ihraç edilmekteydi. (Baykara, 1967:162; Cuiet, 1984:626;715;744;748) Nitekim 9 Ekim 1868 tarihli belgede Sivas bölgesinde pamuk, dut cehri gibi ürünlerin yetiştirilmesinde gerekli özenin gösterileceği bilgisi yer almaktadır. (BOA, A.MKT.MHM: 421/85-1) Arşiv kaydında Diyarbakır’da yer alan tüccarın Halep’e 1500 kıyye cehri gönderdiği tespit edilmektedir. (BOA, A.MKT.UM: 58/12)

Anadolu’daki toplam cehri üretimi ile ilgili olarak 1850’li yıllarda 13.471.000 kg yükseldiğini belirtmektedir. 19. yüzyılın sonuna doğru ise rekoltenin 5500 ton kadar olduğu ileri sürülmüştür. 1906 senesine doğru ise üretim 200 tona kadar düşmüştür. (Baykara,1967:161-162)

Cehri Üreticileri Arasındaki Anlaşmazlıklar

Arşiv kayıtlarında cehri ekonomik yönü ya da boyar madde niteliğinden çok dava konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Cehri’nin farklı şekillerde davalara konu olduğu görülmektedir. Arşiv kayıtlarında rastladığımız dava konularından biri cehri nakilleriyle ilgilidir. Örneğin 15 Mart 1849 tarihinde Konya Vilayetine gönderilen bir yazıda Avrupa tüccarından İstoraki verdiği arzuhalde Konya’da bulunan ortağı vasıtasıyla Niğde Kazasından Üsküdar’daki büyük iskeleye indirilmek üzere 4650 kıyye cehri Nakip Oğlu Ahmet’e teslim edildiği belirtilmektedir. Ancak Ahmet cehriyi anlaşmada yer alan iskele yerine Karamürsel iskelesine getirmiş ve kayığa yüklemiştir. Kayığın batması ile cehri kullanılamaz hale gelir. Olay sonrası kaçan Ahmet’in bulunarak konunun etraflıca araştırılması kararlaştırılmıştır. (BOA, A.MKT: 181/68)

Cehri yetiştiriciliğinde sık rastlanılan dava konularından biri de ortaklıktır. Örneğin Avrupa Tüccar’ından Karabet Komonat’ta Agop ile cehriliğine ortağının kardeşinin müdahalesinden rahatsız olur ve konuyu ticaret mahkemesine şikayet eder ve mahkeme söz konusu kişinin müdahalesinin men edilmesine karar verir. (BOA, MVL :487/89-1)

Arşiv kayıtlarından tespit ettiğimiz verilere göre cehri alacak verecek davalarına sıkça konu olmaktadır. Alacak verecek davalarından en ilgi çekici olanı Bağdasar’ın cehri bağından dolayı Kasbar’la yaşadığı anlaşmazlıktır. Aynı konu daha detaylı olarak 1860 tarihli belgede karşımıza çıkar olay belgede şu şekilde anlatılmaktadır: 25000 kuruşluk borcuyla ilgilidir. Bağdasar söz konusu borcu ödemesine rağmen Kasbar kabul etmez ve beş sene süre vefaen ferağ olduğu cehri bağını vermez. Ayrıca bağın hasılatını yarıya indirerek zarar etmesine neden olduğuna dair dilekçesine karşılık eski valinin araştırması sonucu cehrinin beher kıyyesi 30-36’şar kuruş alınıp satıldığı ikişer üçer kuruş kadar aşağı verildiği belirlenir. Oysaki Bağdasarın daha eski tarihli ibraz eylediği kaza meclisinin mazbatasında önceki

araştırma hükmünce bu dava süresince cehri bağının bakımı yapılmadığı için hasılatının yarıya düştüğü ve Bağdasarın yediyüz kile kadar zararı olduğu gösterildiği için iki mazbatanın farklı olmasından dolayı hangisinin dikkate alınacağı bilinemediğinden karar verilemez. Her iki mazbatanın aynı mecliste hazırlanmış olması da durumu daha da karıştırmaktadır. Dolayısıyla yeniden bir araştırma yapılması karara bağlanır. Ancak 5 Şaban 1227 tarihinde sonraki valiye bildirilmiş olmasına rağmen henüz cevap gelmediği ve olayın bir an önce sonuçlandırılması talep edilir. (BOA, A.MKT. UM: 415/73) Bağdasarın Kasbarla olan anlaşmazlığı 1863 tarihli belgelerde de yer almaktadır. (BOA, MVL :418/17; 362/63; 399/77) 12 Mayıs 1867 tarihli belgede Bağdasar'ın Eğin kazasında Abçağı'da (Abuceh) bulunan bağını sarraf Kasbar'a 19 Aralık 1845 ipotek verip söz konusu tarihte mal-ı miriye taşiratından sekiz yüz kuruş 1846'da 2500 kuruş 1847'de 4000 kuruş vermiştir. Bundan sonraki yıllarda artarak devam etmesine rağmen beş sene sürelik anlaşmalarının 22. ayında 15000 kuruşluk borcunu faiziyle birlikte 18000 kuruş olarak ödemeyi ve böylece borcunu bitirmeyi planlar. Ancak Kasbar kabul etmez ve işi süründürerek 800 adet cehri ağacının büyük çoğunluğunun kurummasına neden olur. Bağdasar zararının tespiti ve karşılanması için verdiği arzuhal sonrasında Eğin mahkemesince tahkikat yapıldığını belirtir ve söz konusu mahkemenin yaptığı araştırma sonucu 700 kıyye akçe zararı olduğu tespit edilir. Mahkece alınan karar icra edilmek üzere meclisi valaya gönderilir. Bağdasar bu noktada da arzuhalin hasmı olarak tanımladığı Kasbar'ın eline geçtiğini ifade ederek 72 ve 74 senesi meclis mahkemesinde zararının 500 kese akçe çıkmasını kabul etmez daha önce hükm olan tutarın 1200 kese akçe olduğunu vurgulayarak mazbatasının da meclis mahkemesinde kanıtlandığı halde ve ancak Kasbarın bölgede bulunan adamları yüzünden mazbatanın işlem görmesinin engellendiğini dile getirir. 19 yıldır bu dava ile uğraştığı için oldukça perişan olduğunu da vurgulamaktadır. (BOA, MVL :534/64) Nitekim 1864 tarihli belgelerde Bağdasarın bu konuyla ilgili şikayetinin tarihi olarak 24 Nisan 1853 verilmektedir.(BOA, MVL: 475/32; 469/28) Yine Bağdasarın oğulları tarafından durumun anlatıldığı ve bu kez Anadolu Teftiş Memurlarınca araştırılması için talepte buldukları tespit edilmektedir.(BOA, MVL: 434/47) Farklı yıllarda Bağdasarın konuyla ilgili şikayetlerini dile getirdiğini ve davanın sonuçlanmamasından şikayet ettiği görülmektedir. (1276-1277-1278)

17 Ekim 1861 tarihli belge yine Bağdasarın bu kez Eğin kazası sakinlerinden Arcan oğlu Asador'a 12 sene önce 1200 kuruşluk borcunu on batman cehri vermesine dairdir. Batmanı on kuruştan kabul olunduğu halde fazla akçe ile birlikte senedinin gönderilmesi gerektiğini ancak Asador'un cehriyi 600 kuruş hesapladığını ve dolayısıyla vekilinden 600 kuruş daha talep edildiğini ifade ederek konunun araştırılmasını ve 12 yıl önce cehrinin batmanı kaç kuruşa hesaplanarak senedinin alınmasını talep etmektedir. (B OA, A.MKT.UM 510/37)

Alacak verecek davalarına bir örnekte yine cehri üretiminde önemli bir yeri olan Kayseri Sancağı'nda karşımıza çıkmaktadır. 3 Temmuz 1856 tarihli belgede Avrupa Tüccarı'ndan Bedros'un Kayseri Kaymakamına verdiği arzuhalde Kayseri Sancağı Everek (Develi) kazasında Hafız Efendi zimmetinde bulunan bin adet aşılansız cehri çalısı hasılatından üç senelik 4000 kuruş alacağının meclisçe değerlendirilmesi ve gereğinin yapılması talep edilmektedir. (BOA, A.MKT.DV: 94/62)

Yolsuzluklar da alacak verecek davalarında karşımıza çıkan bir diğer konudur. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu davaların temel noktasını vergi toplamada görevli kişinin zimmetine para geçirmek oluşturmaktadır. Örneğin Amasya Mutasarrıflığına yazılan 12 Ağustos 1849 tarihli belgede Maliye Katibi Mümeyyizi Hacı Rahmi'nin Çorum ve İskilib kazaları bağ ve cehri öşrüyle Osmancık kazası Mültezimi Mustafa Efendi cehri öşrünün iltizamını vekaleten Rahmi Efendi'nin kardeşi Süleyman Efendiye verdikleri görülmektedir. Söz konusu belgede Süleyman Efendi'nin 1863 senesine mahsuben aynen ve

bedelen tahsilatı olan ve vergi ve mağaza kirası ve zimmeti bulunan toplam iki yük dokuz yüz yirmi altı kuruştan aynen alınan aşarın Maliye Katibi Mümeyyizi Rahmi Efendice sekiz bin yetmiş kuruştan masraf miktarı çıktıktan sonra bir yük doksan iki bin sekiz yüz elli altı kuruşun doksan üç bin beş yüz altmış altı kuruşu makbuz karşılığında alınmış ve küsuru olan doksan dokuz bin ikiyüz doksan kuruş Süleyman Efendi zimmetinde kalmıştır. Söz konusu küsurun ödenmesi için Rahmi Efendi yerinde araştırma yapmak üzere Çorum, İskilip ve Osmancık kazalarına gitmiş Süleyman Efendi'nin iki yük dokuz yüz yirmi altı kuruş hasılat almış olduğu belirlenmiştir. Süleyman Efendi ikna olmamış söz konusu masraftan ziyade yüz bin kuruş masraf ettiğini dolayısıyla bir akçe vermeyeceğini ve haksızlığa uğradığını ifade etmiştir. Gerek Amasya meclis mazbataları ve gerekse söz konusu kazalar meclislerinin mazbatalarında belirtilmiş ve konu Meclis-i Muhasebe-i Maliyeye havale olunmasından dolayı doksan dokuz bin iki yüz doksan kuruşu ödemesi Süleyman Efendiye teklif olunmuştur. Süleyman Efendi söz konusu miktarın otuz yedi bin dörtyüz kırk iki buçuk kuruş Çorum Kazası cehri aşarından memur Ali Ağa marifetiyle nakden tahsilatı olan doksan beş bin kuruşun teslimat küsuru olduğunu belirtmişse de Ali Ağa durumu kabul etmemiştir. Bu durum üzerine Divan-ı deva-i nezaretince kefil alınarak yerel meclisinde soruşturulmasına karar verilmiştir. (BOA, A.MKT: 218/43)

28 Ekim 1855 tarihli belge de Halepli tüccar Mehmet Ağa'nın Sivas'a bağlı Çorum kazası sakinlerinden Katipoğlu Hacı Mehmet'ten aldığı cehrinin kontrolü sırasında anlaşmanın dışında piç cehri tespit ettiği anlaşılmaktadır. Bu konudaki mağduriyetin giderilmesi için de girişimlerde bulunur. (BOA, A.DVN: 109/6) Bu örnekte de görüldüğü üzere alım satımı yapılan cehrinin kalitesi de dava konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Cehri Osmanlı'da doğada kendiliğinden yetişen doğal boyama maddelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek sarı rengin elde edilmesinde kullanılmasında gerekse ekonomik değerinden dolayı bazı bölgelerde "altın ağacı" olarak adlandırılmıştır. Bu nedenle yabancı olarak yetişen bitkinin verimini artırmak için cehrilik olarak tanımlanan üretim yerlerinin oluşturulduğunu görmekteyiz. Ayrıca yaygın olarak ip ve kumaş boyamalarında kullanılması dolayısıyla yetiştiği bölgelerde boyacılığın ve dokumacılığın geliştiği gözlemlenmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra teknolojik gelişmelere paralel olarak boyama maddelerine duyulan ihtiyaç tüm diğer doğal boya bitkilerinde olduğu gibi cehri üretimini ve ihracatını olumlu yönde etkilemiştir. Ancak 19. yüzyılın ikinci çeyreğinin sonunda Avrupa'daki sentetik boya üretimiyle bu durum tersine dönmüştür. Sentetik boyaların ucuz ve kolay elde edilebilmesi kullanımlarını daha cazip hale getirmiştir. Cehri gibi ürünlerin ise toplanması, boya maddesi olarak kullanıma hazır hale gelmesi emek ve masraf gerektirmekteydi. Özellikle kalitesi ve veriminin mevsim koşullarına bağlı olması dokuma sektörü için risk oluşturmaktaydı. Doğal olarak tekstil üreticisi bildiği alışık olduğu ürün yerine ekonomik ve kullanımı pratik olan sentetik boyayı tercih etti. Bu durum cehri üretimini ve Osmanlı ekonomisindeki yerini olumsuz etkiledi. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde tüm bu gelişmeler bir zamanlar oluşturulan cehriliklerin yabancılaşmasına ve bir çok bölgede yerine yeni ürünlerin ekilmesine neden oldu.

Kaynakça

Arşiv Belgesi

BOA, H.RTO: 217/56

BOA, A.DVN:109/6 BOA, A.MKT.UM :415/73

BOA, A.MKT.UM :63/37

BOA, A DVN: 72/36

BOA, A.MKT.DV :24/1
 BOA, İ.DH:166/8770
 BOA, A.MKT.MHM: 421/85-1
 BOA, A.MKT.UM: 58/12
 BOA, BOA, İ.DH : 166/8770
 BOA, A.MKT: 218/413
 BOA, İ.MVL :301/12290
 BOA, MVL: 525/59
 BOA, HR.MKT: 119/37
 BOA, A.MKT :148/36
 BOA, A.MKT. MVL :20/5
 BOA, DH.MKT: 1535/58
 BOA, A.MKT :42/44
 BOA, A.MKT: 35/20
 BOA, BEO :2590/194234
 BOA, A.MKT :181/68
 BOA, MVL: 487/89-1
 BOA, MVL :418/17; 362/63; 399/77
 BOA, MVL :534/64
 BOA, MVL: 475/32; 469/28
 BOA, MVL :434/47
 BOA, A.MKT.UM: 510/37
 BOA, A.MKT.DV: 94/62
 BOA, A.MKT: 218/43
 BOA, A.DVN: 109/6

Salnameler

Ankara Vilayet Salnamesi. (1318)
 Ankara Vilayet Salnamesi.(1291)

Kitaplar

Baykara, T. (1992). *Osmanlılarda Medeniyet kavramı ve ondokuzuncu yüzyıla dair araştırmalar*. İzmir: Akademi kitapevi.
 Baykara, T. (1967). Cehri üzerine notlar, *İstanbul üniversitesi coğrafya enstitüsü dergisi*, (16), İstanbul.
 Canatar, M. (1998). Osmanlılarda bitkisel boya sanayii ve boyahaneler üzerine, *Osmanlı araştırmaları*, (VIII), İstanbul.
 Cuinet, V. (1894). *La Turquie d'Asie, IV*, Paris.
 Emecen, F. (1989). *XVI. Asırda Manisa kazâsi*, Ankara: TTK.
 Gülsoy, U. (2010). *Kutsal proje Ortadoğu'da Osmanlı demiryolları*, İstanbul: Timaş yayınları.
 Hüseyin (1303). *Memalik-i Osmaniye'nin ziraat coğrafyası*, İstanbul.
 Kocabaşoğlu, U. & Murat U. (1998). *Salnamelerde Kayseri*, Kayseri: Kayseri ticaret odası yayını.
 Kütükoğlu, M.S. (2013). *Balta limanına giden yol Osmanlı- İngiliz İktisâdî münâsebetleri (1580-1850)*, Ankara: TTK.
 Quataert, D. (2008a). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım 1876-1908*, (Çev. Nilay Özkök Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), İstanbul: Türkiye iş bankası.
 Quataert, D. (2008b). *Sanayi devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü*, (Çev. Tansel Güney), İstanbul: İletişim.

Makaleler

- Genç, M.(2014). Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerinde kökboya ve cehri ile ilgili bazı kayıtlar, *Süleyman Demirel Üniversitesi güzel sanatlar fakültesi hakemli dergisi*, Mayıs-Haziran, (13).
- Arıkan, Z.(2001). Eğin kasabası'nın tarihsel gelişimi, OTAM, (12).
- Baykara, T.(1967). Cehri üzerine notlar, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, (16), İstanbul.
- Canatar, M. (1998).Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine, *Osmanlı Araştırmaları*, (VIII), İstanbul.
- Somuncu, M (2004). Cehri Üretimi ve Ticaretinin 19. Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (22), Kayseri.
- Hayli, S. (1998) .Tarihi coğrafya açısından Harput şehrinin fonksiyonları ve etki sahası, *Dünü ve bugünü ile Harput sempozyumu*, (2), Elazığ.
- Kuş, C. (2013). Osmanlı döneminde Anadolu ticaret yolu ağında Harput'un yeri ve önemi, *Fırat üniversitesi Harput uygulama ve araştırma merkezi geçmişten geleceğe harput sempozyumu*, Elazığ.
- Şahin, H. (2012), Osmanlı döneminde Maraş'ta ticaret (XIX: yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında), *Akademik bakış dergisi*, (29).
- Hurç, R. (2005), XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Kahramanmaraş'ın sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı, *I. Kahramanmaraş sempozyumu*, c. II, (Yayına Haz.: Said Öztürk) ,İstanbul: Maraşder
- İpşirli, M. (2002). "Kayseri", *DİA*, c.25, s. 96-101.
- Somuncu, M. (2004). Cehri üretimi ve ticaretinin 19. yüzyılda Kayseri ekonomisindeki önemi, *Erciyes üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, (22), Kayseri.